

РЕЦЕНЗІЯ НА СТАТТЮ

Подрез Ю. В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX ст.)
(Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 89–96).

2013 року в XLI–XLII номері журналу «Сумська старовина» було опубліковано статтю кандидата історичних наук, старшого викладача Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка Юлії Подрез «Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX століття)», присвячену гончарству – одному із багатьох кустарних промислів, які розвивалися на теренах колишньої Російської імперії. А 2016 року ця стаття була визнана найгіршою публікацією в Україні з проблем гончарства і відзначена I премією в номінації «КЕРАМГАНДЖ» X Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні, який щорічно проводять Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України і Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

В анотації до статті зазначено, що «*Основна увага приділяється аналізу історичного розвитку слобідськоукраїнських кустарних осередків на території Курської та Воронізької губерній, особливостей гончарного кустарного виробництва, його ролі й місця у традиційній культурі етнічних українців, які населяли Східну Слобожанщину*»¹. Мета статті полягає у «*комплексному дослідженні історії розвитку гончарних промислів Східної Слобожанщини та участі в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.*»². Проте комплексного дослідження, не вийшло. Натомість, воно виглядає профанацією, адже проведене поверхово й непрофесійно. Юлія Подрез тільки торкнулася низки питань, що стосуються заявленої теми. Завдання в статті поставлено невиразно, важливість дослідження актуалізовано нечітко, новизна не простежується. Історіографічна частина статті «кульгає» слабкістю розкриття проблематики й відсутністю як найбільш важливих публікацій, так і їх аналізу, а про роль і місце гончарного кустарного виробництва в традиційній культурі етнічних українців, які населяли Східну Слобожанщину, взагалі не йдеться. Описуючи розвиток гончарного промислу Східної Слобожанщини, Юлія Подрез назвала осередки гончарства у Воронезькій і Курській губерніях, подала кількість українських гончарів у них, але не показала будь-якої динаміки впродовж другої половини XIX століття. Вона висловила тезу, що гончарний промисел на досліджуваній нею території «*був заснований ще у XVII столітті переселенцями з Наддніпрянської України*»³, проте не подала ніякого посилання на відповідну літературу. Назвавши своє дослідження «керамологічним», авторка виявилася надто далекою від принципів керамології.

Стаття загалом є поверховою і вкрай суб'єктивною, такою, яка нефахово висвітлює проблеми керамології, гончарства, кераміки, переповненою фальсифікованими фактами. Про її поверховість свідчить уже те, що авторка, маючи на меті комплексне дослідження, використала мізерну кількість фахової літератури. Так, список посилань, поданих наприкінці статті, складається з 15 позицій, однак тільки частина з них, та й то лише дотично, відображає тему розвитку кустарної промисловості й, зокрема, гончарного промислу Східної Слобожанщини, українського етнічного населення на її теренах. Одну знакову щодо теми дослідження працю Юлія Подрез таки використала – публікацію Миколи Добротворського «*Кустарные промыслы Курской губернии*»⁴, проте сумнівно, що ретельно її опрацювала. Якби вона дійсно бачила цю

працю, то помітила б, що Микола Добротворський, принаймні в розділі, присвяченому «горшечному виробництву», нічого не писав про «етнічне українське населення» й тим паче про гончарів українського походження.

Юлія Подрез, зовсім не орієнтуючись у темі гончарства, вдалася до компіляції фактів, нахабно запозичених з чужих праць. Тільки частина вступу й історіографія статті, якщо її можна назвати історіографією, написані майже самостійно. Основну частину тексту, а це 19 абзаців (від 7 до 25 включно) з 26-ти, списано.

Якби авторка ретельно вивчила працю Миколи Добротворського, їй не довелося б переписувати технологію гончарного виробництва в працях своїх сучасників, зокрема зі статті Юлії Ніколенко «Розвиток гончарного промислу в Російській імперії в другій половині XIX – першій половині XX століття»⁵, опублікованій 2010 року, й монографії керамолога Людмили Меткої «Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття»⁶.

Ось тільки кілька прикладів відвертого плагіату.

У своїй статті Юлія Подрез констатувала: «*Етнічні українці брали активну участь у гончарному виробництві в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холань Новооскольського повіту; в Грайворонському повіті гончарі частіше за все зустрічалися в слободах Борисівка та в сл. Аннівка Богородської волості; в Білгородському повіті – в слободах Тернівці, Шопині та Муромі; в Корочанському повіті – в слободі Стрелице та в багатьох інших слободах та селах Курської губернії. Разом з тим головним центром гончарного виробництва в Курській губ. була сл. Великомихайлівка. Цьому сприяла фінансова допомога князів Потьомкіних та Голіциних*»⁷. При цьому вона послалася на «Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1913 г.» [СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. – Вып. 4. – 461 с.]. Авторка продовжила далі: «*Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській губернії нараховувалося близько тисячі гончарів українського походження. У тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 українських гончарів, у сл. Тернівці – 42 українських гончарів, у сл. Шопине – 23 українських гончарів, у сл. Стрелице – 79 українських гончарів, у сл. Покровська – 9 українських гончарів, у сл. Велика Холань – 18 українських гончарів, у сл. Борисівка – 43 українських гончарів, у сл. Аннівка – 4 українських гончарів, на хуторі Барсуки – 2 українських гончарів. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів мешкали по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончарних майстри, у с. Карповому 1 гончарний майстер, у сл. Успенській 1 гончарний майстер тощо. Процес капіталізації в галузі малого гончарного виробництва Курської губернії йшов досить повільно, за винятком Новооскольського та Грайворонського повітів, де розташовувалися найбільш широко відомі центри розвитку українського етнічного гончарства*»⁸, при цьому вона послалася на «Годовой отчет Главного управления землеустройства и земледелия» [СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 137 с.]».

Майже аналогічний текст знайдено в згаданій вище статті Юлії Ніколенко: «*Етнічні українці – гончарі зустрічалися в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холани, Новооскольського повіту, в сл. Борисівка Грайворонського повіту та в сл. Аннівка Богородської волості того ж повіту, в сл. Тернівці, Шопині та Муромі – Білгородського повіту, в сл. Стрелице Корочанського повіту та в багатьох інших слободах та селах, в яких мешкали етнічні українці. Найбільша кількість гончарів – горшечників нараховувалося в сл. Велика Михайлівка, де широкий розвиток промислу був пов'язаний з кустарнозаохочувальною діяльністю князів Потьомкіних та Голіциних*»⁹ з посиланням на «Доклады Курской губернской земской управы губернскому собранию 1909 года: Об развитии кустарной промышленности» [Курск: Издво губ. зем. управы, 1909. – 93 с.]. І далі: «*В цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській губернії нараховувалося більше тисячі гончарів українського походження. В тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 гончарів, у сл. Тернівці – 42 чол., у сл. Шопине – 23, у сл. Стрелице – 79, у сл. Покровська – 9, у сл. Велика Холань – 18, у сл. Бори-*

сівка – 43, у сл. Аннівке – 4, на х. Барсуку – 2. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів було розсіяно по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончара, у с. Карповому – 1 гончар, сл. Успенській – 1 гончар і т. д. Процес капіталізації в гончарній справі Курської губернії йшов повільно, за винятком особливого розвитку форм виробництва цього промислу в Новооскольському і частково в Грайворонському повітах, де розташовувалися найбільш широко відомі райони розвитку кустарного гончарства»¹⁰, з посиланням на с. 153 згаданої праці Миколи Добротворського.

Факти фальсифіковано в обох авторів. Тільки першою зробила це Юлія Ніколенко, а за нею, не перевіrivши інформацію й не відшукавши першоджерело, кандидат історичних наук Юлія Подрез.

Насправді ж, Микола Добротворський у своїй праці написав наступне: «Теперь же мы расскажем несколько слов об этом промысле в восточной части Курской губернии. Здесь оно встречается в сл. Великой Михайловке, Покровской, Барсуке и Холани Новооскольского уезда, в сл. Борисовке Грайворонского у., в сл. Анновке Богородской вол. того же уезда, в сл. Терновке, Шопине, Муроме – Белгородского у. и в сл. Стрелице Корочанского уезда. Наибольшее число горшечников находится в сл. Великой Михайловке, среди крестьян государственных, душевых, принятых в казну от кн. Потемкиной. Здесь их считается по нашей переписи 216 чел., в сл. Терновке 42 чел., в Шопине – 23, в сл. Стрелице – 79 чел., в сл. Покровской – 9 чел., х. Барсуке – 2 чел., в Б. Холани – 18 чел., сл. Борисовке – 43 чел., сл. Анновке – 4 чел.; кроме того еще несколько человек отхожих гончаров по разным селениям Белгородского, Новооскольского и Тимского уезда.

Великая Михайловка считается центром и главным пунктом горшечного производства во всей восточной половине губернии. Промысел существует здесь с конца прошлого столетия; в то время, как сказывают, прежний владелец В. Михайловки кн. Голицын выселял сюда разных мастеровых из своих имений, находившихся в других губерниях; тогда же были присланы сюда и горшечники. С какой целью производилось Голицыным это перемещение – неизвестно; прямых указаний на это мы нигде найти не могли, а существующие предания крайне темны и сбивчивы и констатируют только самый факт, нисколько не объясняя его причины»¹¹.

Отже, жодного слова про українців-гончарів. Юлія Ніколенко, а за нею і Юлія Подрез, яка скористалася її статтею, вигадали все, що їм було зручно, і цинічно підробили історичні факти.

Про відсутність знань Юлії Подрез у галузі керамології, гончарства, кераміки свідчать нісенітниці, повторені за Юлією Ніколенко:

• «у значній частині промислових сіл традиційно використовувався важкий гончарний круг діаметром 50–55 см і товщиною 4–5 см, що працював за допомогою ножної тяги» (посилання відсутнє)¹². Хоча Юлія Ніколенко, написавши це ж саме, послалася на «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии». Тим хто досліджує гончарство відома будова гончарного круга, який складається з кількох частин: двох кругів верхнього «верхняка», «головки» де формують виріб і нижнього «спідняка» призначеного для обертання ногами. А з'єднані «верхняк» і «спідняк» залізною віссю;

• ще більш безглуздим у рецензованій статті виявився опис гончарного горна: «Для випалу виробів гончарі улаштовували гончарний горн. Найчастіше він являв собою нескладне спорудження – обмазану глиною яму з вимуруваним у ній вогнищем. Все частіше його робили із цегли. Розміщали горн у деякому віддаленні від житла, на окраїні села. Але були випадки, коли робили його й у підпіллі житлової хати, наприклад, у сл. Борисівка. Такий горн призначався для зимового випалу посуду. Дим з нього йшов по трубі, яка була спрямована в димохід хати»¹³ з посиланням на видання «Всероссийская сельскохозяйственная выставка 1887 года в Харькове: Каталог» [Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 544 с.]. Юлія Подрез списала це в статті Юлії Ніколенко, яка, у свою чергу, «вчитала» це в публікації «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии» [Курск: Тип. губ. правления, 1912. – 125 с.]. Керамологи без пояснень зрозуміють усю абсурдність такого опису горна.

Зрозуміло, що обидві Юлії зовсім не розуміються на будові ні гончарного круга, ні горна для випалювання виробів. При цьому у згаданій ними в списках літератури праці Миколи Доброворського правильно описано і круг, і горно.

Подиву немає меж, коли читаєш, що у другій половині XIX століття для приготування формувальної маси «кустарі вживали золу, дроблену гальку, пісок, пташиний кал, зерно у розмеленому й цілому виді та інше»¹⁴. І все це немовби стосується етнічних українців на території Східної Слобожанщини! Юлія Ніколенко при цьому послалася на матеріали Архіву Російського державного музею етнографії [Ф. 1. Листування із співробітниками і кореспондентами музею], а от Юлія Подрез – на матеріали Центрального державного історичного архіву України (Київ) [Ф. 1710. Слобідсько-Українська губернська канцелярія]. Як ці матеріали раніше не трапилися на очі дослідникам керамологам!? Це могло б стати сенсаційним переворотом у керамології!

16–25 абзаци статті майже ідентичні з текстом статті Юлії Ніколенко. Обидва автори використали одні й ті ж фрази, а послалися при цьому на різні документи. Нагадаю, що праця Ю. Ніколенко вийшла друком 2010 року, а стаття Ю. Подрез – 2013, то ж очевидно хто й у кого списав. Юлії Подрез можна було б послатися на працю Юлії Ніколенко й не вигадувати власні посилання.

Розповідаючи про асортимент гончарних виробів Курської губернії та про їх експонування на виставках, Юлія Ніколенко послалася на «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии» [Курск: Тип. губ. правления, 1912. – 125 с.], а Юлія Подрез – на матеріали Державного архіву Белгородської області [Ф. Р. 593. Белгородське повітове статистичне бюро]. До того ж вона подала опис документа прямо в тексті «4. Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 92–98».

Далі в обох авторів подано інформацію про розвиток гончарного промислу в Львовському повіті Курської губернії й про збут гончарної продукції місцевими виробниками та залежність їх від скупників. Як і раніше, тексти надзвичайно схожі, а посилання різні: Юлія Ніколенко – «Доклады Курской губернской земской управы губернскому собранию 1909 года: Об развитии кустарной промышленности» [Курск: Издво губ. зем. управы, 1909. – С. 8], Юлія Подрез – «Статистический временник Российской империи» [СПб.: Тип. МВД, 1902. – Вып. 35. – С. 108].

Матеріали про організовані форми народного гончарства в сл. Борисівка Грайворонського повіту «спіткала та ж доля». Обидві авторки, «однаково мислячи», послалися на різні документи: Юлія Ніколенко на якийсь невідомий журнал, виданий незнамо де [Техника кустарного производства. – 1931. – № 3. – С. 41], а от Юлія Подрез зробила посилання на працю Ф. Н. Корольова «Гончарный промысел в Вятской, Пермской и некоторых других губерниях».

Інформація про основні технологічні етапи гончарного виробництва й опис процесу видобування глини, подані в 11 й 12 абзацах статті, на перший погляд, виглядає логічно, хоча явно дисонує з рештою тексту – бо, надто відрізняється за стилем написання. Юлія Подрез сподівалася, що її стаття не потрапить на очі керамологам, зокрема автору списаних нею матеріалів і, мабуть, не усвідомлювала, що наукова стаття докорінно відрізняється від студентського реферату, а привласнення інтелектуальної власності – явище недостойне й неприпустиме у будь-якій галузі наук.

Згадані вище абзаци про етапи технологічного процесу гончарного виробництва й процес видобування глини Юлія Подрез слово в слово «переписала» з монографії керамолога Людмили Меткої «Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття». Тільки Людмила Метка, як видно з назви, писала про гончарство Слобідської України, а Юлія Подрез – про гончарство Східної Слобожанщини. Дивно, що способи видобування глини, глибина залягання її шарів не те що схожі, а й однакові. До того ж й осередки гончарного виробництва називаються однаково:

Людмила Метка: «Технологія виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні включала в себе кілька етапів: видобування сировини, приготування формувальної маси, виготовлення виробів, сушіння, декорування і нарешті, випалювання. Жоден із цих етапів не має суттєвих відмінностей від подібних їм в інших гончарних осередках України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу й рівня життя населення та місцевих традицій»¹⁵.

Юлія Подрез: «Технологія виготовлення глиняних виробів в українських кустарних осередках Східної Слобожанщини включала в себе кілька етапів: видобування глини, підготовка її до роботи, формування виробів, висушування, оздоблення та орнаментування і випалювання. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в гончарних осередках Наддніпрянської України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу, рівня життя та традицій місцевого українського населення. Традиційний східнослобожанський керамічний посуд, як правило, розписувався та оздоблювався»¹⁶.

Людмила Метка: «Видобування глини – складний і трудомісткий процес, який відбувався переважно, з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмінь»¹⁷ (тут подано посилання на працю відомого керамолога Івана Зарецького «Гончарный промысел в Полтавской губернии»)»¹⁸.

Юлія Подрез: «Процес видобування глини на Північній Слобожанщині відбувався переважно, з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмінь» (посилання відсутнє)¹⁹.

Людмила Метка: «У досліджуваному регіоні зафіксовано два способи добування глини: відкритий, коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий – добування глини у ямах – «колодязях», «шахтах». Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в м. Барвінкове на Харківщині. Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні, тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту»²⁰, (подано посилання на спогади гончаря з м. Барвінкове Миколи Колесника).

Юлія Подрез: «У досліджуваному районі зафіксовано два способи добування глини: відкритий, коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий – добування глини у глибоких ямах – «колодязях», «шахтах». Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в с. Борисівка Грайворонського повіту. Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту»²¹ (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «У селі Лиман Зміївського району Харківської області глину брали по обривах поблизу берегів річки, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів»²² (подано посилання на спогади сина гончаря із с. Лиман Олександра Горбатенка).

Юлія Подрез: «У с. Лиман Богучарського повіту глину брали по урвищах поблизу берегів річки, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів»²³, (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «У селах Пискунівка, Діброва, Миколаївка, Ямпіль (колишній Ізюмський повіт, нині – Донецька область) кустарі гончарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з початку XIX століття (заснування в 1886 році порцелянового заводу Ессена та керамічного заводу Дзевульського і Лянге у Слов'янську, а також заводу «Штерн і К°») з виробництва вогнетривкої цегли в Ізюмі 1887 року», (подано посилання на «Труди Харьковського Губернского Статистического Комитета. – [Харьков: типография Университета, 1872. – Вып. I. – 237 с.], «поблизу сіл Миколаївка та РайОлександрівка, що на Донеччині...»²⁴ (подано посилання на спогади гончаря із с. Діброва Павла Діброви).

Юлія Подрез: «У селах Пискунівка, Діброва, Миколаївка Острогозького повіту українські кустарігончарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з початку XIX ст.»²⁵ (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «Здебільшого в гончарних осередках Слобідської України зафіксовано видобування глини закритим способом у колодязях, шахтах, де вона залягала на глибині від 2 до 18 метрів. Над ямою влаштовували «ворот» чи «колесо» – пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будьхто із членів його родини спускався в яму за допомогою мотузок або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в «коробках», «відрах», «корзинах», у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою віжок чи звичайної мотузки. Натрапивши на шар придатної для роботи глини, копали в різні сторони «ходи» [Бутківка], «печери» [Межи-

річ], «кубла» [Охтурка]. Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно стежити, чи склепіння ходів не дає тріщин»²⁶.

Юлія Подрез: «У переважній більшості гончарних осередків Північної Слобожанщини зафіксовано випадки видобування глини закритим способом у колодязях, шахтах, де вона залягала на глибині від 3 до 18 метрів. Над ямою влаштовували «ворот» чи «колесо» – пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будь-хто із членів його родини спускався в глинище на мотузках або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в «коробках», «відрах», «корзинах», у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою конопляних віжок чи звичайної мотузки. Натрапивши на шар придатної для роботи глини, копали в різні сторони «ходи», «кубла», де працювали з ліхтарями. Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно слідкувати, чи яма не дає тріщин»²⁷ (подано посилання на невідомий документ з Російського державного історичного архіву «Російський державний історичний архів. Ф. 1284. – Департамент загальних справ»).

Людмила Метка, досліджуючи гончарство Слобідської України, підтверджувала сказане нею в монографії власними матеріалами, здобутими під час керамологічних експедицій, а Юлія Подрез, також назвавши «свої дослідження» «керамологічними», нахабно використала чужу працю, матеріали чужих керамологічних досліджень «перекроїла» її як заманеться, ще й послалася при цьому на якусь невідому справу з Російського державного історичного архіву.

Не варто далі передруковувати нісенітниці, опубліковані в статті Юлії Подрез. Вона знаходиться у вільному доступі в мережі Інтернет і, на жаль, нею вже неодноразово скористалися. Дурниці про «коштовні сорти глини»²⁸, «морений» посуд, «ангобну розпис», «продрапування за допомогою шпичок або скла», «рельєфний або контррельєфний візерунок із застосуванням штампів і скульптурних наліпів»²⁹, «високу якість промислу», «обвальну» кераміку, «гончарне коло»³⁰, «падаючий промисел», «поливний посуд», «різноманітні асортименти виробів»³¹, «крутіння» на гончарному крузі»³² тощо ширяться й у працях інших авторів, які скористалися статтею Юлії Подрез. До речі, й у назві статті Юлія Подрез припустилася грубої помилки й оголосила про те, що писатиме про «гончарні промисли» території Східної Слобожанщини, так наче б то гончарних промислів там було кілька. Це ще одне із численних підтверджень некомпетентності авторки рецензованої статті.

Не все гаразд і в списку літератури, поданому авторкою наприкінці статті. Так, в альбомі І. Богуславської «Русская глиняная игрушка» немає ні слова про участь українського етнічного населення в розвитку кустарного гончарного промислу в Російській імперії.

Працю Миколи Добротворського «Кустарные промыслы Курской губернии» Юлія Подрез згадала лише в історіографічній частині своєї статті, натомість жодного разу не послалася на неї в тексті. Хоча ця праця є найголовнішою для висвітлення заданої теми, до того ж вона є у вільному доступі в мережі Інтернет і з нею авторці вкрай необхідно було ознайомитися.

Загалом, список використаної літератури складено навмання. Такі посилання, як «Державний архів Белгородської області. – Ф. Р. 593. Белгородське повітове статистичне бюро»³³, «Російський державний історичний архів. Ф. 1284. – Департамент загальних справ» чи «Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф.1710. – СлобідськоУкраїнська губернська канцелярія»³⁴, без назви документів, узагалі неприпустимі в науковій літературі.

Отже, комплексного дослідження історії розвитку гончарного промислу Східної Слобожанщини та участі в ньому українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття не вийшло. Натомість світ побачив нікчемний продукт, який дискредитує наукову кваліфікацію автора та видання, в якому його опубліковано.

¹ Подрез Ю.В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 90.

- ² Там само. – С. 90.
- ³ Там само. – С. 89.
- ⁴ Добротворский Н. А. Кустарные промыслы Курской губернии. – Курск, 1886. – Вып. 2. – 255 с.
- ⁵ Ніколенко Ю. В. Розвиток гончарного промислу в Російській імперії в другій половині XIX – першій половині XX століття // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Історія та географія». – 2010. – Вип. 39. – С. 67–75.
- ⁶ Метка Людмила. Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття. – Полтава, 2011. – 240 с.
- ⁷ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 90.
- ⁸ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91.
- ⁹ Ніколенко Ю. В. – Вказ. праця. – С. 71.
- ¹⁰ Ніколенко Ю. В. – Вказ. праця. – С. 71.
- ¹¹ Добротворский Н. А. – Вказ. праця. – С. 153-154.
- ¹² Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 92.
- ¹³ Там само. – С. 92.
- ¹⁴ Там само. – С. 92–93.
- ¹⁵ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 69.
- ¹⁶ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.
- ¹⁷ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 69.
- ¹⁸ Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 3 нен., II, 126, XXXIII, VI, II с.
- ¹⁹ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.
- ²⁰ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70–72.
- ²¹ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.
- ²² Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70.
- ²³ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91.
- ²⁴ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70.
- ²⁵ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 90.
- ²⁶ Метка Л. О. – Вказана праця. – С. 71.
- ²⁷ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91–92.
- ²⁸ Там само. – 90.
- ²⁹ Там само. – 92.
- ³⁰ Там само. – 93.
- ³¹ Там само. – 94.
- ³² Там само. – 95.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – 93.